

TATIANA MÂRZA

Institutul de Filologie
(Chișinău)

DIN ISTORIA PUNCTUAȚIEI ROMÂNEȘTI

Abstract

Until the 16th century it was not possible to form a writing tradition of Romanian Cyrillic graphics, as this writing was sporadic, informal, and it was used only in uncultured texts, dependent, at least in terms of graphics, on the Slavonic writing, the official language of feudal rule. Slavonic writing had remained in the Romanian principalities Moldavia and Wallachia for nearly three centuries. The modern terminology of the Romanian punctuation was established somewhat later than the European one, gradually improving punctuation and terminology system that occurred earlier in Europe and still continues to be improved as, in fact, and the current rules of punctuation of the Romanian language.

Până în veacul al XVI-lea nu s-a putut forma o tradiție grafică a scrisului românesc chirilic, deoarece acest scris avea un caracter sporadic, neoficial, nu era folosit decât în textele neculturale, dependente, cel puțin din punct de vedere grafic, de scrisul slavon, limba oficială a stăpânirii feudale. Scrisul slavon se menține în principatele românești Moldova și Muntenia timp de aproape trei secole. Însă situația s-a schimbat radical în sec. al XVII-lea. Se crede că în scurt timp după sfârșitul domniei lui Vasile Lupu (1653) și a lui Matei Basarab (1654) începe un proces intens de românizare a cancelariei domnești. Titlurile domniilor, scrise încă în slavonă la începutul hrisoavelor redactate în românește, legenda de pe pecetea domnească și alte câteva hrisoave solemne, tot mai puține, rămân încă până la sfârșitul veacului mărturie a existenței unei îndelungate tradiții grafice slavone în cultura românească. [1, p. 221] La o anumită etapă scrisul slavon nu mai putea satisface categoriile sociale din ce în ce mai extinse ale românilor, care simțeau tot mai acut necesitatea cunoașterii de carte, mai cu seamă că slavona era o limbă străină și neînțeleasă de marea majoritate a populației. În societatea românească aflată în ascensiune un număr tot mai mare de oameni având proveniență socială mai modestă (mici proprietari funciari, dregători de stat, tot felul de slujitori, meșteșugari și târgoveți) simțeau tot mai mult necesitatea de a-și apăra interesele cu ajutorul unor documente scrise, întocmite fie în cancelaria domnească, fie în ținuturi, prin orașe, târguri, sate, unde oameni cărturari cunoscători de limbă slavonă erau foarte puțini. Cu atât mai mult că „de trecerea cât mai grabnică la limba maternă avea acută nevoie și biserica ortodoxă, care trebuia să țină tot mai mult piept concurenței din partea curentelor religioase reformatoare, care oficiau deja slujbe în limbile naționale vorbite de popoarele din Europa Centrală”. [2, p. 93]

Al. Rosetti e de părere că „trebuie să se fi scris românește întotdeauna, sporadic și pentru nevoi particulare”. [3, p. 482]

Transilvania și mai ales Maramureșul sunt regiunile unde încă pe la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea apar primele scrieri în limba română. Este vorba de *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirea Șcheiană*, *Psaltirea Hurmuzachi*, caracterizate prin rotacismul consecvent și care reprezentau niște traduceri efectuate în mănăstirile maramureșene din limba slavonă. Cel dintâi text exact datat în limba română cunoscut în Țara Românească este scrisoarea unui orășean din Câmpulung, Neacșu, care se adresează judeului Brașovului Johannes Benker și poartă data de 1521. [4, p. 55]

Teza expusă mai sus referitor la „datarea exactă a celui dintâi text în limba română” este în parte contestată de către unii cercetători. Astfel, Ion Gheție și Alexandru Mares notează: „Nimeni nu consideră însă că prin acest text (e vorba de *Scrisoarea lui Neacșu – n.n.*) s-a scris pentru prima dată românește în Muntenia. Asemenea scrisori s-au scris și mai devreme [...], vechimea unor încercări similare poate fi plasată în ultimele două decenii ale secolului al XV-lea”. [5, p. 124]

În urma unor studii aprofundate, autorii citați mai sus afirmă: „Faptul că primul text păstrat datează din 1521 nu înseamnă că limba română nu a putut fi întrebuițată în scris și înaintea acestei date”. [5, p. 131] Acest punct de vedere a fost expus în nenumărate rânduri, întrunind adeviziunea specialiștilor. Au existat încercări de a plasa epoca de alcătuire a unor texte românești înainte de 1500. Pot fi încadrate, în acest sens, textele rotacizante, socotite că ar data din secolul al XV-lea, iar după unii cercetători chiar dinaintea anului 1400. Astăzi suntem în măsură să afirmăm că textele sunt scrise în secolul al XVI-lea și că plasarea originalelor în secolul al XV-lea sau mai devreme nu se sprijină pe dovezi concrete.

Dar revenind la „perioada slavonismului cultural”, trebuie să menționăm faptul că în cele mai vechi manuscrise de limbă slavă, cu caracter religios și laic, scrierea era continuă (*scriptio continua*), cuvintele (scrise, de obicei, cu majuscule) nedespărțindu-se unele de altele. Aceste opere (în primul rând, cele religioase) se întocmeau pe la mănăstiri și pe la curțile domnești de către călugări, grămăticici, scribi, copişti, mulți din ei meșteri iscusiți în arta caligrafiei și a ornamentării. Diverse scrieri se făceau pe pergament sau pe hârtie importată. Spunem importată deoarece ateliere sau „mori de hârtie” apar în Moldova abia la sfârșitul sec. al XVI-lea. Prima „moară făcătoare de hârtie” datează de pe vremea lui Petru Șchiopul, și anume din anul 1583. [6, p. 210]

Un exemplu de notabilă contribuție la dezvoltarea culturii și în special a scrisului românesc este activitatea scriitorului iluminist Gh. Asachi (1788-1869), care, dorind să contribuie la dezvoltarea culturii naționale, după trecerea multor obstacole de orice gen, reușește să deschidă o fabrică de hârtie la 1 noiembrie 1841. [7, p. 74]

E bine-cunoscut faptul că din cauza scrisului continuu, practicat în scrierile vechi, nu era simțită necesitatea punctuației. Cu toate acestea, în cunoscutele traduceri din limba slavonă în limba română, păstrate în copii din sec. al XVI-lea, *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Șcheiană*, *Psaltirea Hurmuzachi*, în diferite documente cu scriere chirilică se întâlnesc deja semne de punctuație, unele întrebuițate mai mult sau mai puțin sistematic, iar altele cu totul ocazional drept niște inovații ale copiştilor, menite să „împodobească textul”. Astfel, în *Psaltirea Șcheiană* virgula se întâlnește doar sporadic. În scrierile mai vechi decât *Psaltirea Șcheiană*, virgula ca semn de punctuație lipsește în genere. [8, p. 125]

În unele manuscrise *punctul* era deseori supradimensionat, punându-se nu numai

cu cerneală obișnuită, dar, deseori, și cu aur sau chinovar – colorant roșu (sulfură de mercur), cu care se mai scriau literele majuscule inițiale, unele titluri ș.a. În aceleași scopuri chinovarul se folosea des și în monumentele de limba rusă în sec. XI-XIV. [9, p. 33] În toate textele ornamentate (cu inițiale înflorate, frontispicii, chenare decorative ș.a.) *punctul* putea fi reprezentat printr-o floare sau cu un alt element vegetal (frunză, crenguță ș.a.).

Se consideră că semnul *două puncte* apare frecvent în textele vechi românești din sec. al XVI-lea. Acest semn cumula următoarele valori: a) ca semn de încadrare la numere; b) cu sensul modern; c) cu valoare de punct și virgulă.

Ca o particularitate distinctivă a *Psaltirii Șcheene* poate fi considerat *semnul întrebării*, ce nu apărea în forma lui clasică (?), ci sub formă de *punct și virgulă* (;), semn venit din paleografia greacă. [8, p. 126]

La fel în textele rotacizante, primele monumente de scriere veche românească, se întâlnesc și așa-numitele „semne de încheiere”, puse la finele paragrafelor, capitolelor etc. Iată unele exemple atestate în *Codicele Voronețean* și în *Psaltirea Șcheiană*:

:≡ † ~/~ :—

E lesne să observăm că aceste semne de final demonstrează fantezia creatoare a copiștilor.

Trebuie menționat faptul că în textele românești vechi se făcea încercarea de a indica în scris și modulațiile tonului. Ridicarea tonului se arăta grafic printr-un accent ascuțit ['] plasat pe orice silabă a cuvântului, cu excepția ultimei. Coborârea tonului se arăta printr-un accent grav ["] plasat pe ultima silabă. Uneori accentul grav se nota prin două linii paralele oblice suprascrise [“], semn numit *chendidă*. [10, p. 210] De exemplu: (АДЕКЪ).

Bineînțeles că astfel de „accente” puteau să apară și în mod arbitrar, neavând nicio valoare fonetică. Este necesar aici de a menționa faptul că maniera aceasta de accentuare a cuvintelor a fost proprie și altor limbi. De exemplu, în monumentele de limba rusă veche (sec. XI-XIV) accentul numit „sila” – „putere” se punea în fiecare cuvânt. Acest model de accentuare a fost împrumutat, după părerea specialiștilor, de la scrisul grecesc. [11, p. 132]

Odată cu apariția tiparului în Moldova, cu începerea tipăririi cărților, sistemul punctuațional a continuat să se dezvolte, ceea ce a condus, inevitabil, la apariția unor noi semne de punctuație. Prima tiparniță apare în Moldova în deceniul al patrulea al sec. al XVII-lea, fiind un rezultat al colaborării românilor moldoveni cu Rusia Kieveană și cu contribuția mitropolitului de origine română Petru Movilă (1598-1647). Ca răspuns la rugămintea mitropolitului Moldovei Varlaam (1590-1657) și a domnitorului Moldovei Vasile Lupu (1634-1653), mitropolitul Kievului a trimis toate cele necesare pentru instalarea tiparniței, precum și meșteri ucraineni calificați, printre care Timofei Verbițki (din Kiev), Ivan Kunotovici (din Lvov) și vestitul meșter gravor Ilia. Prima carte tipărită în limba română în Moldova a fost *Cazania lui Varlaam*, apărută în 1643. În prefața acestei opere scrie: „Petru Movilă... pre pofta măriei sale au trimis tiparul cu toate meșteșugurile câte trebuiesc”. [12, p. 32]

În a doua jumătate a sec. al XVII-lea tipografia a fost refăcută din temelie. În anul 1679 mitropolitul Moldovei Dosoftei (1624-1693) s-a adresat mitropolitului Ioakim

al Moscovei și lui Nicolae Milescu Spătarul (1636-1708), așezat în Rusia din 1671 și funcționând aici ca șef al corpului de tâlmaci la „Посольский приказ” cu rugămintea de a i se trimite noi utilaje tipografice. „Rugămintea fiindu-i satisfăcută, Dosoftei a căpătat posibilitatea să refacă din rădăcină tipografia lui Varlaam și să tipărească o serie de cărți religioase”. [12, p. 33]

E surprinzător faptul că în cărțile românești tipărite în sec. XVII-XVIII încep să-și facă apariția o serie de semne de punctuație neastate anterior. Intră în uz o anumită terminologie pentru semnele de punctuație și treptat se conturează anumite „reguli”, mai mult sau mai puțin stabile, în vederea utilizării acestor semne de punctuație. Mărturie elocventă în acest sens este *Cartea pentru pravilă*, tipărită în 1823 la mănăstirea Neamț. Din această lucrare putem conchide că la momentul apariției ei în textele noastre se foloseau următoarele semne de punctuație: *punctul*, *virgula*, *două puncte*, *punctul și virgula*, *semnul interogativ*, *semnul exclamativ*, *apostroful*, *liniuța de unire*, *paranteza*, *ghilimelele*. Denumirea semnelor de punctuație era foarte originală, având chiar și o coloratură autohtonă. Vom aduce câteva exemple: *picătură* – în prezent punctul; *jumătate de picătură* – virgula; *două picături* – două puncte; *întrebarea* – semnul interogativ; *minunătoarea* – semnul exclamativ; *împreunarea* – cratima; *îngrădirea/ încăperea* – parantezele; *aducătoarea* – ghilimelele.

Această terminologie, neobișnuită pentru cititorul contemporan, nu trebuie să ne uimească, deoarece în acea perioadă, dar și mai târziu, în tot felul de lexicoane, cuvântelnice, dicționare, gramatici etc. se foloseau adeseori termeni calchiați din alte limbi, în special din limba rusă.

E lesne de observat că alcătuitorul gramaticii traducea întocmai termenii din gramaticile ruse, „mai ales din cea a lui M.V. Lomonosov – «Российская грамматика»” [13, p. 5].

Trebuie să ținem cont însă și de faptul că paralel cu terminologia punctuațională calchiată din slavonește și rusește în Principatele Românești se foloseau și termeni de origine latină și neoromantică. De exemplu, în ГРАММАТИКЪ РОМАНЕАКЪ de D. J. Eliad (1828) întâlnim: *puntul*, *virgula*, *puntul și virgula* (sau *semicolon*), *două puncturi*, *puntul și (-) pauza*, *puntul mirării*, *puntul întrebării*, *punturile* (ceea ce azi numim „puncte de suspensie”).

B. P. Hasdeu, expunându-și concepția sa estetică asupra rolului poeziei, se referă la rândul său la „trei puncturi principale, a căror necunoștință caracterizează aproape pe generalitatea poezilor români: 1) ideea poetică; 2) graiul poetic; 3) efectul poetic – trei stânci de căpetenie, opintind zborul versificatorilor noștri, trei greutăți nu tocmai bine simțite și înlăturate chiar în literaturile străine”. (*Mișcarea literelor în Eși*). [14, p. 53] Este suficient să amintim în acest context că anumite devieri privind terminologia și normele de punctuație s-au atestat până și în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. La B. P. Hasdeu, așa cum am exemplificat anterior, cât și la C. Negruzzi, întâlnim pentru cuvântul și termenul „punct” forma „pont” (comp.: maghiarul „pont”), ba forma „punt” (comp.: italianul „punto”). B. P. Hasdeu folosește termenul *puncturi*, termen specific scrierilor din sec. al XIX-lea.

Marele filolog al sec. al XIX, scriitor și om de cultură român Ion Heliade Rădulescu (1802-1872) a formulat reguli concrete privind utilizarea semnelor de punctuație delimitate. Într-un capitol aparte „Pentru Punctuație” din *Gramatica românească*,

I. H. Rădulescu își expune opiniile referitoare la „normele” punctuaționale. Cele 8 semne de punctuație sunt însoțite de reguli și exemplificări de rigoare. I.H. Rădulescu scrie, de exemplu, că *punctul și virgula* sau semicolonul „se întrebuițează: I. Ca să despărțescă mai multe părți ale periodului, ... între două propoziții, din care cea următoare este relativă către cea dintâiu; și care înainte are conjugativele *însă, dar, cu toate că, căci, pentru că, fiindcă* și altele când mai multe părți ale unei propoziții vor fi subîmpărțite prin virgule”. [15, p. 391] Referitor la semnul *două puncturi* citim că „ele arată o încetare și mai mare și se întrebuițează: I. După un fras’ sfârșit’, dar urmat’ de altul’ care îl luminează mai bine au care îl mai întinde cum: «Niciodată nu trebuie să rîdem’ soart’ a celor’ nenorociți: pentru că ? cine este încredințat’ că tot’ d’ aun’ a va -fi norocit»”. II. Înainte de o numerație, care este o parte de propoziții, cum: «Monarșiile Europei sînt’ a Rusii, a Austrii, și a Turcii.» III. Și cînd adducem’ vorbile oare cui, cum Solomon a zis: «În locul’ drept’ i; iar întru pierdere a lor’ se vor’ înmulți drept’ i»”. [15, p. 399]

Aceste argumente ne conving în totalitate că I.H. Rădulescu a fost unul dintre puținii învățați filologi care a putut să fixeze la începutul sec. al XIX-lea și terminologia, și normele punctuaționale ale limbii române literare pe atunci în proces de formare.

Nu putem trece cu vederea nici contribuția filologului și lingvistului, acad. Timotei Cipariu (1805- 1887), reprezentant al curentului latinist. În celebra sa lucrare *Gramatica limbii române* (Partea I. Analitică. București, 1869; Partea II. Sintetică. București, 1877), autorul vorbește și despre punctuația pe care o numește *Întrepunțiuinea* (A se examina: Sintetica, §.155). [16, p. 430] Din notele introductive la §.155: „De semnele usitate acum în scriere la toate popoarele Europei se țin și semnele întrepunțiuinei, cari servesc spre distingerea cuvintelor și a propusețiunilor, pentru mai mare facilitarea lectoriului de a le înțelege. Ele lipseau mai toate în vechime, la greci și latini, precum lipsesc și astăzi în mare parte la popoarele orientale.

Iar scrisoarea europeană modernă mai usitate sunt următoarele semne:

a) *ordinare*, cari în fiecare propusețiune se usitează, precum semnul întrebățiunei ?, exchiamățiunei !, parentesei (sau închiderei), citațiunei „-”, linia despărțitoare – și linioara împreunătoare/precum cine ?, vai ! (adică cutare), așa-zise: «-», – mai încolo, bat-jocură”. [16, p. 431] T. Cipariu propune, după cum observăm, 10 semne de punctuație. Deși unele din ele poartă niște denumiri generice, cum ar fi: *media notă* = punctul și virgula, *coma* – virgula, *semnul citațiunii* = ghilimelele, *linia despărțitoare* = linia de pauză etc., totuși pînă la urmă, T. Cipariu a intuit just valoarea tonică și funcția sintactică a semnelor de punctuație în limba română. Putem avea unele rezerve doar asupra expunerii prea lacunare asupra folosirii fiecărui semn de punctuație. De exemplu, la semnul cel mai frecvent utilizat – „virgula” –, se enumeră numai trei cazuri de întrebuițare a ei. Să observăm în text:

„*Coma* (comma, incisum, lat. și sicilicus secerutia...) se pune:

a) în mijlocul unei propusețiuni, cu incisă mai mănunte, precum Arabii, Turcii, Perșii sunt mahomedani; b) sau și cu propusețiuni subordonate, precum Ziua în care nu faci bine, e pierdută pentru tine; c) de câte ori chiaritatea cuvântărei recere vreo destinațiune, precum «Nu nouă, Doamne, nu nouă, ci numelui Tău, dă mărire»”. [16, p. 431]

Bineînțeles că normele de punctuație actuale ale limbii române înregistrează o mulțime de reguli ce se referă la plasarea și nonplasarea semnelor de punctuație, diferite,

pe alocuri, de cele consemnate de T. Cipariu și I. H. Rădulescu. Observăm acest lucru în mai toate gramaticile și îndreptările punctuaționale contemporane. [17, p. 81-117] Însă nu poate fi uitată contribuția marilor înaintași ce și-au adus aportul la crearea unei terminologii a semnelor de punctuație și treptat la conturarea unor reguli, mai mult sau mai puțin stabile, privitor la utilizarea semnelor de punctuație. Acest proces este legat nemijlocit și de istoria apariției primelor tradiții ale scrisului în Țările Române, ceea ce constituie un factor foarte important consemnat în cultura românească.

Terminologia modernă a punctuației românești s-a stabilit ceva mai târziu comparativ cu cea europeană, perfecționându-se treptat în baza sistemului terminologic punctuațional apărut mai devreme în Europa și care mai continuă să se perfecționeze și în prezent, ca, de altfel, și normele de punctuație actuale ale limbii române.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Panaitescu P. P. *Începuturile și biruința scrisului în limba română*. – București: Corint, 1965.
2. Eșanu A. *Cultură și civilizație medievală românească*. – Chișinău: ARC, 1996.
3. Rosetti Al. *Istoria limbii române*. – București, 1978.
4. Munteanu Șt. Țâra V. D. *Istoria limbii române literare*. – București, 1983.
5. Gheție I. Mareș Al. *Originile scrisului în limba română*. – București, 1985.
6. Macrea D. *Lingvistică și cultură*. – București, 1987.
7. Ciobanu A. *Punctuația limbii române*. – Chișinău: Universitas, 2000.
8. Vârtosu E. *Paleografia româno-slavă*. – București, 1968.
9. Черных П. И. *Историческая грамматика русского языка*. – Moscova, 1954.
10. Beldescu G. *Punctuația în limba română*. – București: Procion, 1995.
11. Кацпржак Е. И. *История письменности и печати*. – Moscova, 1955.
12. *Istoria literaturii moldovenești*. Vol. I. – Chișinău: Lumina, 1958.
13. Borsci A. T. *Gramaticile moldovenești din primele decenii ale veacului XIX // Însemnări științifice. Filologie, volumul XXXI*. – Chișinău, 1967
14. Hasdeu B. P. *Articole și studii literare*. – București, 1961.
15. Heliade-Rădulescu I. *Gramatica română*. (Studiu introductiv de Valeria Guțu-Romalo). – București: Eminescu, 1980.
16. Cipariu T. *Opere*. Vol. II. – București: Editura Academiei Române, 1992.
17. Constantinescu-Dobridor Gh. *Îndreptar ortografic, ortoepic, morfologic și de punctuație al limbii române*, ed. a II-a – București: Lucman, 2007.